

Юридичні науки

УДК 342.95

Матвієнко Владислава Владиславівна

студентка

Інституту прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Матвиенко Владислава Владиславовна

студентка

Института прокуратуры и уголовной юстиции

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Matvienko Vladislava

Student of the

Institute of Public Prosecutor and Criminal Justice of

Yaroslav Mudriy National Law University

Науковий керівник:

Червякова Олена Борисівна

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри адміністративного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ
ВНЕДРЕНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ДЕМОКРАТИИ В УКРАИНЕ
IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC DEMOCRACY IN UKRAINE

Анотація. Досліджено етапи розвитку електронної демократії в Україні, чинники які їм сприяли та правове забезпечення. Проаналізовано стан впровадження е-демократії в умовах сьогодення та обґрунтовано основні напрямки його удосконалення.

Ключові слова: е-урядування, е-демократія, е-петиції, бюджет участі, е-звернення.

Анотація. Исследовано етапы развития электронной демократии в Украине, факторы, которые им способствовали и их правовое обеспечение. Проанализировано состояние е-демократии в теперешних условиях и обосновано основные направления его усовершенствования.

Ключевые слова: е-демократия, е-петиции, бюджет участия, е-управление, правительство, е-обращение.

Summary. This article offers to explore the stages of the development of e-democracy in Ukraine and the factors that influenced its changes. In addition, the clause allows to analyze the current state of e-democracy and documents adopted to improve this policy.

Key words: e-government, e-democracy, e-petitions, participation budgett, e-appeal.

Постановка проблеми: Згідно з останнім дослідженням ООН (United Nations E-government Survey 2016) щодо розвитку електронного урядування, Україна посідає 62 місце серед 193 країн [1]. І з метою подолання відставання у таких процесах інтегрування України в інформаційне суспільство Урядом було ухвалено Концепцію розвитку електронного урядування в Україні(далі – Концепція) , періодом до 2020 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які займалися дослідженням е-демократії ми виділяємо таких вчених як, А. Серенок, А. Барікова, Н. Грицяк, Н. Драгомирецька, Н. Махначова, О. Дубас, О. Загвойська, П. Клімушин, Р. Гібсон, Х. Гібер. Разом з цим новітні публікації з цієї проблематики з аналізом стану розвитку е-демократії в Україні відсутні.

Формулювання цілей статті. Зазначене обумовило потребу проаналізувати стан реалізації положень, зазначених у Концепції з метою з'ясування впливу її результатів на формування в Україні моделі е-демократії.

Виклад основного матеріалу: Важливим інструментом розвитку інформаційного суспільства в Україні є електронне урядування(далі е-урядування), впровадження якого сприятиме створенню умов для відкритості та прозорості державного управління.

Е-урядування визначається як форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій(далі – ІКТ) для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [2, с.160].

Принципами е-урядування є: прозорість, підзвітність, відповідальність, єдині технічні стандарти і взаємна сумісність включення, інформаційна безпека, інклюзивність, доступність, участь демократичних інститутів у публічному управлінні. Однією із складових е-урядування є електронна демократія.

Електронна демократія розглядається як суспільні відносини, за яких громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління й місцевого самоврядування шляхом широкого застосування ІКТ в демократичних процесах. Це дає змогу: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність органів публічної влади та демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на запити громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень, що впливають на їх правовий статус, тощо [1].

А. Барікова визначає, що електронну демократію можна визначити як використання електронних ІКТ для розширення або покращення доступу до інформації й участі в демократичних спільнотах, процесах і комунікаціях. Відповідно на її думку, система е-демократії складається з інформаційного забезпечення, обговорення та участі в процесах прийняття рішень. Так, доступ до інформації та каналів зв'язку буде не ослабляти, а навпаки підсилювати репрезентативність такої системи. Це допоможе посилити довіру до державних органів [3, с. 8].

Варто зазначити, що е-демократія не є інформатизацією адміністративних процедур, а постає як сила, що здатна оживити й оновити демократичний політичний процес та єдиним способом створення простору у суспільстві, довіри та взаємодії [4, с. 6]. Можна виокремити широкий та вузький підхід до е-демократії. Так, широкий підхід пов'язаний з процесами забезпечення двосторонньої взаємодії громад і держави у забезпеченні впливу на всі процеси державного та суспільного життя. Вузький підхід стосується сприйняття е-демократії з технологічних позицій, тобто про використання ІКТ в діяльності публічної адміністрації.

У Рекомендаціях Ради Європи щодо електронної демократії (Recommendation CM/Rec (2009)1 визначено її наступні риси:

1) Основне завдання електронної підтримки демократії – це сприяння демократизації інститутів та процесів, популяризація демократичних цінностей;

2) Е-демократія повинна відповідати принципам демократії. Кожен процес демократії (електронний чи традиційний) відграє свою роль і не може застосовуватись як універсальний;

3) Е-демократія спирається на демократичні, гуманістичні, соціальні, етичні та культурні цінності суспільства, в якому вона запроваджується;

4) Е-демократія тісно пов'язана із «добрим урядуванням», тобто здійснення влади у електронній формі повинно спиратись на принципи результативності, ефективності, участі, прозорості, підзвітності;

5) Е-демократія повинна підтримувати та впроваджувати фундаментальні свободи, права людини, включно зі свободою доступу до інформації;

6) Всі зацікавлені сторони е-демократії повинні включатись у демократичні процеси та отримувати вигоди від такої участі;

7) Е-демократія стосується багатьох різноманітних груп стейкхолдерів (заінтересованих сторін) і потребує їхньої співпраці. У формуванні та впровадженні е-демократії повинні включатись не тільки органи публічної влади, але й громадяни, інститути громадянського суспільства, політики та політичні інституції, медіа та бізнес-спільнота [5].

Е-демократія базується на:

а) активному постачанні комплексної, збалансованої, об'єктивної інформації, яка дозволяє чітко зрозуміти суть публічних проблем, альтернатив, можливостей, рішень в політиці. Цей концепт інформації чітко пов'язаний із свободою інформації та свободою слова;

б) широкому розумінні громадянства, яке включає осіб та групи осіб, які постійно проживають на території держави, включені у політичні організації безвідносно національності;

в) участі громадян – залучення до вирішення публічних справ осіб та груп осіб, (групи інтересів, корпорації/професійні об'єднання, асоціації, неприбуткові організації). Така участь повинна гарантувати вплив на демократичний процес, можливість удосконалення якості та прийнятності результатів демократичного процесу;

г) уповноваженні та посиленні спроможності – засобів підтримки права громадян на державне управління, надання громадянам ресурсів та повноважень для участі у політиці;

д) включенні (інклюдії) – політичному та технологічному посиленню спроможності громадян до участі у політиці;

е) обговорені – раціональні дебати серед рівних, на яких люди відкрито дискутують, підтримують чи критикують інші точки зору.

Умови для реалізації державної політики е-демократії створювалися в Україні протягом 2000-2001 рр., коли були закладені засади використання сучасних ІКТ у державному управлінні.

На забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади спрямовано постанову Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р., якою затверджено «Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади». В цей час формувались механізми електронного уряду в Україні, спрямовані на підвищення ефективності та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Були ухвалені Укази Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» та постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади», які сприяли створенню веб-сайтів з регламентацією чіткого наповнення органів державної влади та місцевого самоврядування для інформування населення [6, с. 10].

Постановою Уряду від 24 лютого 2003 р. № 208 «Заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд» визначено, що одним з пріоритетних завдань щодо розвитку інформаційного суспільства є надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», яка забезпечує інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних інформаційних технологій [7]. Кабінетом Міністрів України схвалено Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку

громадянського суспільства, з метою зміцнення демократії, покращення взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства.

У листопаді 2017 року Урядом прийнято Концепцію електронної демократії в Україні, якою передбачено розроблення усієї нормативно-правової бази для практичного впровадження е-демократії в українське суспільство до 2020 року. Очікувані результати планується досягти за допомогою 53 комплексних заходів [8].

Реалізація Концепції має відбуватися на трьох рівнях: загальнонаціональному, регіональному та місцевому. Щодо загальнонаціонального рівня, то передбачається створення Фонду розвитку е-демократії, реформування механізму подання петицій, комплексного впровадження бюджету участі.

Концепція е-демократії в Україні передбачає оперативне надання інформації громадянам, можливість їх участі у прийнятті важливих рішень (електронні петиції, електронні консультації, обговорення нормативно-правових актів, що стосуються впливу на права і свободи людини) та налагодження комунікації між органами державної влади і громадянами.

На разі, одною з головних проблем впровадження е-демократії в українське суспільство є відсутність у більше ніж 50% громадян доступу до Інтернет з причин браку фінансових ресурсів та електронної безграмотності. Тому для вирішення цього питання планується розробка проекту акта Кабінету Міністрів України щодо усунення законодавчих, інституційних та інших бар'єрів розвитку цифрової економіки, формування відповідних умов, стимулів, мотивацій, попиту та потреб для використання цифрових технологій бізнесом та громадянами. Проте Урядом до теперішнього часу не розроблено чіткий плану подолання зазначених проблем.

Однією зі складових е-демократії є активна співпраця органів державної влади з громадянами та постачання їм комплексної та об'єктивної

інформації, надання відповідей на їх запити. Так, гарантією реалізації інформаційних прав громадян є контроль в цій сфері Уповноваженим Верховною Радою України з прав людини (далі – Уповноважений з прав людини). У 2018 році до Уповноваженого з прав людини надійшло понад 6 тисяч повідомлень про порушення права на звернення та 4 тисячі повідомлень про порушення права на доступ до інформації (ст. 212³ Кодекс України про адміністративні правопорушення). Як зазначається у Щорічній доповіді Уповноваженого з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні розпорядники інформації продовжують відмовляти у розгляді запитів на інформацію у зв'язку з тим, що запит не відповідає вимогам ст. 19 Закону «Про доступ до публічної інформації», зокрема, через відсутність в електронному запиті електронного підпису, бездіяльність окремих розпорядників інформації щодо публікування інформації у формі відкритих даних та ін. [9, с. 73, 76].

Одним з завдань Концепції є подальше удосконалення механізму подання та розгляду електронних петицій. З цією метою передбачається розробка і подання законопроекту про внесення змін до ст. 23¹ Закону «Про звернення громадян», а також проекту нормативно-правового акту щодо порядку розгляду органами місцевого самоврядування електронних петицій[8]. Аналізуючи стан виконання цих заходів слід зауважити, що зміни до ст. 23¹ останній раз вносились у 2015 році [10]. Дослідженням проведеним Асоціацією сприяння самоорганізації населення виявлено, що лише кожне друге місто закріпило питання пов'язане з поданням електронних петицій, у статутах територіальних громад, і водночас затвердили або положення про електронні петиції, або порядок їх розгляду. Решта суб'єктів обмежилися затвердженням лише положення/порядку і жодних змін до статутів не вносили [11]. Тож, на сьогодні не існує механізму розгляду петицій органами місцевого самоврядування та не всі громади мають можливість подати е-петицію до свого органу місцевого самоврядування.

Щодо ресурсного забезпечення впровадження та використання інструментів суб'єктами владних повноважень, то планувалось забезпечити реалізацію єдиної політики у сфері е-демократії. По-перше, передбачалось забезпечення належного функціонування Національного реєстру державних електронних інформаційних ресурсів [8]. З метою виконання даного пункту було внесено зміни до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів», а також створено Єдиний веб-портал електронного урядування.

Що стосується створення нормативно-правових засад забезпечення нормального функціонування електронних інформаційних ресурсів органів державної влади, то очікуваним результатом було подання до Кабінету Міністрів України проекту Закону України «Про державні електронні інформаційні ресурси» [8]. Як бачимо з сайту Верховної Ради України такий законопроект був поданий, втім до теперішнього часу його не розглянуто.

Далі, йдеться про забезпечення розвитку електронної ідентифікації фізичних і юридичних осіб в державних інформаційно-телекомунікаційних системах за допомогою наповнення єдиного демографічного реєстру та поширення паспортів громадянина України у формі ID-карти та запровадження альтернативних схем електронної ідентифікації (Mobile ID, Bank ID тощо) [8]. Постановою Кабінету Міністрів України «Про інтегровану систему електронної ідентифікації» було створено інтегровану систему електронної ідентифікації, яка забезпечує ідентифікацію такими засобами, як електронний підпис, Mobile ID, Bank ID [12].

Що стосується формування цифрових прав громадян, то у загальному вигляді можна зазначити наступне: визначальним є гарантування кожному громадянину України права на доступ до Інтернету. В свою чергу Інтернет є одним із ключових засобів реалізації права кожного на свободу отримання, поширення інформації та вільне вираження поглядів. Такий Інтернет сприяє

зростанню економіки, добробуту громадян, підвищенню інвестиційної привабливості країни, розвитку малого та середнього бізнесу. Важливу роль відіграє як один із засобів реалізації права громадян на управління державними справами, а також доступу до адміністративних послуг.

Що стосується Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії в Україні на 2019-2020 роки. Одним із його заходів передбачалось: «забезпечення рівного доступу громадян до інформації, розміщеної на офіційних веб-сайтах органів виконавчої влади, зокрема шляхом приведення їх у відповідність з вимогами щодо створення (модернізації) офіційних веб-сайтів (веб-порталів) органів виконавчої влади, з урахуванням забезпечення доступності інформації для осіб з інвалідністю, зокрема із сенсорними порушеннями (в тому числі слуху та зору)» [13]. Через те, що нами не було отримано відповідь на запит щодо надання інформації з даного питання, то аналіз деяких сайтів Міністерств України дозволив зробити такі висновки: з 15 веб-сайтів міністерств усього 10 модернізовані і пристосовані до людей з вадами зору, а саме Міністерства: розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, інфраструктури, культури, молоді та спорту, оборони, охорони здоров'я, соціальної політики, у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, Міністерство фінансів. Інші ж п'ять - цифрової трансформації, внутрішніх справ, енергетики та захисту довкілля, закордонних справ, розвитку громад та територій не пристосовані для осіб з вадами зору. Варто зазначити, що жоден з сайтів Міністерств комплексно не забезпечує доступність інформації для людей з порушеннями слуху та зору.

Україна має активно співпрацювати з іноземними державами, які набули значного досвіду у цій сфері. Нещодавно Міністерство цифрової трансформації України та Міністерство економіки та зв'язку Естонської Республіки підписали Меморандум про співпрацю у сфері цифрових трансформацій. Разом Україна та Естонія вже працюють над розробкою

мобільного додатку та порталу державних послуг «Дія», впровадженням системи електронної взаємодії державних інформаційних ресурсів «Трембіта».

Висновок. Аналізуючи стан впровадження е-демократії в Україні, варто зазначити що, існують проблеми, які заважають реалізації відповідних проектів та концепцій. Зокрема, відсутній належний контроль за їх виконанням. Дивлячись на те, що План реалізації 2017-2018рр. не виконаний повністю, а план щодо 2019-2020рр. майже не виконується, то ми зробили певні висновки та рекомендації.

Ми вважаємо, що на законодавчому рівні потрібно закріпити більше прав громадян в управлінні державними та місцевими справами за допомогою електронних консультацій та електронного голосування, для того щоб люди розуміли що їх думка має значення і враховується [14, с.35]. Доцільним є надання громадянам права за допомогою онлайн-голосування визначати напрям і впливати на використання бюджетних коштів, як всеукраїнських так і місцевих.

Література

1. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження від 8 листопада 2017 р. № 797-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#n154> (дата звернення: 15.12.2019)
2. Основи публічного адміністрування: навч. посібник / Ю.П. Битяк, Н.П. Матюхіна, М.С. Ковтун та ін. ; за заг.ред. Н.П. Матюхіної. Харків: Право, 2018. 172 с.
3. Барікова А.А. Електронна держава: нова ефективність урядування : монографія / Київ, 2016, с. 224.

4. Грицяк Н.В. Електронна демократія як механізм політичної взаємодії : [навч.-метод.рек.] / Н.В. Грицяк, С.Г. Соловйов. К: НАДУ, 2013. 44 с.
5. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies).
6. Електронна демократія : навч. посіб. / Н. В. Грицяк, С. Г. Соловйов; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Н. В. Грицяк. К. : НАДУ, 2015. 66 с.
7. Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»: Постанова від 24 лютого 2003 р. № 208 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/150472> (дата звернення: 15.12.2019)
8. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження від 8 листопада 2017 р. № 797-р Київ / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80> (дата звернення: 15.12.2019)
9. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, 2018 рік. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/>
10. Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 02.07.2015 № 577-VIII / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#n17> (дата звернення: 15.12.2019)
11. Колесников О. Е-петиції у системі місцевої демократії: досвід обласних центрів України. URL: http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2017/02/Petitsiyi_gotov-1.pdf

12. Про затвердження Положення про інтегровану систему електронної ідентифікації: Постанова від 19 червня 2019 р. № 546 Київ / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2019-%D0%BF> (дата звернення: 15.12.2019)
13. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії в Україні на 2019-2020 роки: Постанова від 12 червня 2019 р. № 405-р / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2019-%D1%80> (дата звернення: 15.12.2019)
14. Дорожня карта реформ 2019-2023 рр. / Упорядник Богдан Яцун. Київ, 2018. 74 с. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/DKR-RPR-2019-2023.pdf>

References

1. Osnovy publichnogho administruvannja: navch.posibnyk / Ju.P. Butjak, N.P. Matjukhina, M.S. Kovtun ta in. ; za zagh.red. N.P. Matjukhinoji. Kharkiv: Pravo, 2018. 172 s.
2. Pro skhvalennja Konceptiji rozvytku elektronnoji demokratiji v Ukraine ta planu zakhodiv shhodo jiji realizaciji: Rozporjadzhennja vid 8 lystopada 2017 r. # 797-r / Kabinet Ministriv Ukrajiny. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#n154> (data zvernennja 15.12.2019).
3. Barikova A.A. Elektronna derzhava: nova efektyvnistj urjaduvannja : monohrafija / Kyjiv, 2016, s. 224.
4. Ghrycjak N.V. Elektronna demokratija jak mekhanizm politychnoji vzajemodiji : [navch.-metod.rek.] / N.V. Ghrycjak, S.Gh. Solovjov. K: NADU, 2013. 44 s.
5. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of

- Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies).
6. Elektronna demokratija : navch. posib. / N. V. Ghrycjak, S. Gh. Solovjov; za zagh. red. d-ra nauk z derzh. upr., prof. N. V. Ghrycjak. K. : NADU, 2015. 66 s.
  7. Pro zakhody shhodo stvorennya elektronnoji informacijnoi systemy «Elektronnyj Urjad»: Postanova vid 24 ljutogho 2003 r. # 208 / Kabinet Ministriv Ukrainy. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/150472>
  8. Pro skhvalennja Konceptiji rozvytku elektronnoji demokratiji v Ukraini ta planu zakhodiv shhodo jiji realizaciji: Rozporjadzhennja vid 8 lystopada 2017 r. # 797-r Kyjiv / Kabinet Ministriv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80>
  9. Shhorichna dopovidj Upovnovazhenogho Verkhovnoji Rady Ukrainy z prav ljudyny pro stan doderzhannja ta zakhystu prav i svobod ljudyny i ghromadjanyna v Ukraini, 2018 rik. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/>
  10. Pro vnesennja zmin do Zakonu Ukrainy "Pro zvernennja ghromadjan" shhodo elektronnogho zvernennja ta elektronnoji petyciji: Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 # 577-VIII / Kabinet Ministriv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#n17>
  11. O. Kolesnykov E-petyciji u systemi miscevoji demokratiji: dosvid oblasnykh centriv Ukrainy. URL: http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2017/02/Petitsiyi_gotov-1.pdf
  12. Pro zatverdzhennja Polozhennja pro integhrovanu systemu elektronnoji identyfikaciji: Postanova vid 19 chervnja 2019 r. # 546 Kyjiv / Kabinet Ministriv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2019-%D0%BF>
  13. Pro zatverdzhennja planu zakhodiv shhodo realizaciji Konceptiji rozvytku elektronnoji demokratiji v Ukraini na 2019-2020 roky: Postanova vid 12

chervnja 2019 r. # 405-r / Kabinet Ministriv Ukrainy. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2019-%D1%80>

14. Dorozhnja karta reform 2019-2023 rr. / Uporjadnyk Boghdan Jacun. Kyjiv, 2018. 74 s. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/DKR-RPR-2019-2023.pdf>